

## บทที่ 5

### บทสรุปและข้อเสนอแนะ

จากข้อมูลที่ได้ประมวลมาทำการวิเคราะห์คำสอนเกี่ยวกับเรื่องวิญญาณที่ปรากฏอยู่ในพระไตรปิฎก ทำให้ทราบว่าวิญญาณก็เป็นอีกเรื่องหนึ่งที่มีความสำคัญเป็นอย่างยิ่ง จะสังเกตได้จากพระไตรปิฎกหมวดต่างๆ พระพุทธเจ้าได้ตรัสเกี่ยวกับวิญญาณเอาไว้มากมาย

นอกจากนั้นยังมีคำที่เป็นไวพจน์ของวิญญาณอีกหลายคำด้วยกัน และคำเหล่านี้สามารถที่จะใช้แทนกันได้บางโอกาส เช่น

เรียกว่า “จิต” เพราะเป็นธรรมชาติที่คิด หมายถึง รู้ คือ เห็น ได้ยิน ได้กลิ่น ลิ้มรส รู้สัมผัส นึกคิด

เรียกว่า “มโน” เพราะเป็นธรรมชาติที่น้อมไปรับอารมณ์ 6 ทางทวารทั้ง 6 เรียกว่า “ปณฺหาระ” เพราะเป็นธรรมชาติที่พองใส ปราศจากกิเลส

เรียกว่า “มฺนายนฺ” เพราะเป็นเครื่องค่องระหว่างอายตนะภายใน คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ กับอายตนะภายนอก คือ รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส อารมณ์

เรียกว่า “มโนทริย” เพราะครองความเป็นใหญ่ในหน้าที่ของตน เช่น ตา เป็นใหญ่ในการเห็น หู เป็นใหญ่ในการฟัง จมูก เป็นใหญ่ในการได้กลิ่น ลิ้น เป็นใหญ่ในการลิ้มรส กาย เป็นใหญ่ในการถูกต้องสัมผัส ใจ เป็นใหญ่ในการรับอารมณ์

เรียกว่า “หทัย” เพราะเป็นธรรมชาติที่อยู่ภายในแล้วสั่งการออกมาภายนอก ให้ร่างกายมีพฤติกรรมตามที่ต้องการ

เรียกว่า “มโนส” เพราะเป็นที่อาศัยของธรรมประกอบกับจิต ได้แก่เมตตา กรุณา มุทิตา อุเบกขา ฯลฯ

เรียกว่า “วิญญาณจันท์” เพราะเป็นจันท์หนึ่งในจันท์ 5 ที่ประกอบกันขึ้นเป็นมนุษย์

เรียกว่า “มโนวิญญาณ” เพราะเป็นสภาวะธรรมที่ไม่ใช่สัตว์บุคคล เป็นเพียงสภาวะธรรมอย่างหนึ่งที่เกิดขึ้นเป็นไปตามเหตุปัจจัยที่ปรุงแต่ง

เรียกว่า “วิญญาณ” เพราะเป็นธรรมชาติที่รู้แจ้งอารมณ์ 6 ทางทวารทั้ง 6 วิญญาณในชื่อต่างๆ จะทำหน้าที่ของตนตั้งแต่แรกเกิดความรู้สึกสุข ทุกข์ หรือไม่สุขไม่ทุกข์ แล้วก็จะแสดงผลออกมาด้วยการกระทำทางกาย ทางวาจา ทางใจ กลายเป็นกุศลกรรมบ้าง อกุศลกรรมบ้าง

ดังนั้น คำว่า “วิญญาณ” ในความหมายของพระพุทธศาสนาจากที่ได้ทำการศึกษามาพบว่า มีการแยกอธิบายเป็น 2 นัยด้วยกัน คือ

1. อธิบายตามนัยเบญจจันท์ ซึ่งหมายถึงวิญญาณที่เป็นความรู้แจ้งอารมณ์ทางทวารทั้ง

6 ซึ่งวิญญาณดังกล่าวเป็นปรากฏการณ์ทางจิตที่เกิดขึ้นแต่ละครั้งเมื่อปัจจัยและเงื่อนไขพร้อมและดับลง เมื่อปัจจัยและเงื่อนไขไม่พร้อม เช่น การรับรู้อารมณ์ทางตา ที่เรียกว่า จักขุวิญญาณ เกิดขึ้นเมื่อตากับรูปกระทบกันในองค์ประกอบที่พร้อม และจะดับลงเมื่อองค์ประกอบอย่างใดอย่างหนึ่งขาดไป การรับรู้อารมณ์ทางหู ที่เรียกว่า โสตวิญญาณ การรับรู้อารมณ์ทางจมูก ที่เรียกว่า ฆานวิญญาณ การรับรู้อารมณ์ทางลิ้น ที่เรียกว่า ชิวหาวิญญาณ การรับรู้อารมณ์ทางกาย ที่เรียกว่า กายวิญญาณ และอารมณ์ทางใจ ที่เรียกว่า มโนวิญญาณ ก็เป็นไปในทำนองเดียวกัน วิญญาณไม่ใช่ตัวตนที่อยู่ในร่างกายเพื่อรับรู้ความรู้สึกต่างๆ แต่เป็นสภาวะของมนุษย์ที่พร้อมจะเกิดขึ้นเมื่อมีเงื่อนไขครบถ้วน และก็จะดับลงไปเมื่อขาดปัจจัย หรือมีอารมณ์ใหม่เข้ามากระทบ จึงทำให้ดูเหมือนว่ามีตัวตนอันหนึ่งเป็นผู้รับรู้ความรู้สึกต่างๆ ที่เกิดขึ้น แต่แท้ที่จริงแล้วเป็นขบวนการทางจิตที่เกิดติดต่อกันอย่างรวดเร็วเท่านั้นเอง

2. อธิบายตามแนวปฏิจสมุปบาท ซึ่งหมายเอาวิญญาณที่ทำหน้าที่เป็นปฏิสนธิวิญญาณมากกว่าวิญญาณที่แปลว่าความรู้แจ้งอารมณ์ แต่หมายถึงวิญญาณที่เกิดขึ้นเพื่อทำหน้าที่สืบต่อจากวิญญาณอื่นๆ ที่เกิดจากสังขาร (เจตนา) และอวิชชา (ความไม่รู้) เป็นต้นเหตุมาก่อน กล่าวคือเมื่อถึงแก่ความตาย คือจุดเคลื่อนออกไปด้วยอำนาจของกรรมและเจตนารมณ์ (สังขาร) ทำให้เกิดมีปฏิสนธิวิญญาณขึ้น และจะก่อตัวเป็นรูปร่างใหม่ คือการเกิด

แนวความคิดแรกทำให้เราทราบว่าวิญญาณในทางพระพุทธศาสนาต่างจากวิญญาณของลัทธิอื่นที่เชื่อว่าวิญญาณคือสิ่งที่มีตัวตน มีรูปร่าง ที่ได้กล่าวไว้ในบทที่ 2 แต่วิญญาณในพระพุทธศาสนาในความหมายนี้ท่านประสงค์อาการทำหน้าที่ในการเห็น การได้ยิน การรู้รส การรู้สัมผัส และการรู้อารมณ์ ซึ่งวิญญาณดังกล่าวจะเกิดดับอยู่ตลอดเวลา เมื่ออารมณ์ต่างๆ ที่จรเข้ามาทางทวารทั้ง 6 เมื่อรับเอาอารมณ์นั้นแล้วก็ปล่อยอารมณ์เก่าที่เคยยึดถือไว้ เพื่อรับอารมณ์ใหม่ จะเป็นอยู่อย่างนี้ตลอดเวลา วิญญาณตามความหมายแรกถึงไม่ตรงกับวิญญาณตามความเชื่อของลัทธิต่างๆ เช่น ลัทธิวิญญาณนิยม (Animism) ลัทธิบูชาบรรพบุรุษ (Ancestor Worship) รวมถึงความเชื่อของคนไทยที่เข้าใจว่าวิญญาณหมายถึงผี ปีสาง หรือสิ่งที่ลึกลับ แต่วิญญาณตามนัยแรกทางพระพุทธศาสนาหมายถึงการรู้แจ้งอารมณ์

แนวคิดตามนัยที่สอง เป็นแนวความคิดที่มีความเชื่อกล้ายๆ กันว่า เมื่อคนตายแล้วต้องเกิด และเมื่อตายลงจะมีสิ่งหนึ่งที่ออกจากร่างกายไปเกิดใหม่ สิ่งนั้นคือวิญญาณ ซึ่งแนวคิดดังกล่าวมีปรากฏมาตั้งแต่โบราณกาล แต่การที่วิญญาณออกจากร่างไปเพื่อเกิดใหม่นั้นอาจมีความเชื่อที่แตกต่างกันออกไป บางลัทธิเชื่อว่าเมื่อคนตายแล้วก็เกิด และเคยเกิดเป็นอย่างไรก็จะเกิดเป็นอย่างนั้นอีกต่อไป ไม่เปลี่ยนแปลง บางลัทธิเชื่อว่าอาจมีการเปลี่ยนแปลงได้ เช่น เคยเกิดเป็นมนุษย์ ก็อาจจะเกิดเป็นสัตว์ได้ ในทางพระพุทธศาสนาก็มีความเชื่อเช่นเดียวกันว่าเมื่อคนตายแล้วก็ต้องเกิด เพราะตราบโคที่ยังมีกิเลสตัณหาอยู่ แต่การเกิดนั้นขึ้นอยู่กับกรรมที่ตนเองได้ทำเอาไว้ว่าจะให้ผลอย่างไร เช่น ทำ

กรรมดีย่อมไปเกิดในภพภูมิที่ดี ทำกรรมชั่วย่อมไปสู่ภพภูมิที่ชั่ว ความเชื่อที่ว่าคนเมื่อตายลงแล้วจะต้องแสวงหาภพเกิดนั้น ในทางพระพุทธศาสนาก็ไม่ได้ปฏิเสธ และมีปรากฏว่าพระพุทธองค์ทรงแสดงเอาไว้ในหลายที่หลายแห่งตามที่ได้กล่าวมาแล้ว

ข้อนำสังเกตอย่างหนึ่ง ในเรื่องของปฏิสนธิวิญญานในทางพระพุทธศาสนา เนื่องจากในทัศนะของของพวกวิญญานนิยม และแนวคิดฝ่ายจิตนิยมทั้งปรัชญาตะวันตกและตะวันออก ที่เชื่อว่าวิญญานเป็นอมตะนั้น เมื่อวิญญานที่ออกจากร่างไปปฏิสนธิใหม่ก็เป็นวิญญานดวงเดิม เป็นวิญญานที่ไม่ได้เปลี่ยนแปลงคุณภาพแต่อย่างใด ยังเป็นวิญญานที่มีคุณสมบัติเดิมทุกอย่าง แต่ในทางพระพุทธศาสนาถือว่าวิญญานที่เกิดไปเกิดใหม่เป็นวิญญานที่ได้เปลี่ยนคุณภาพเป็นที่เรียบร้อยแล้ว เนื่องจากธรรมชาติของวิญญานมีการเกิดดับอยู่ทุกขณะที่สืบทอดกันอย่างรวดเร็ว จนบางครั้งเรานึกว่าไม่มีการเปลี่ยนแปลงใดๆ ทั้งสิ้น แต่แท้ที่จริงแล้ววิญญานจะเกิดดับทุกๆ วินาที ดังนั้น วิญญานทั้งขณะที่เรามีชีวิตอยู่ และวิญญานที่ไปถือปฏิสนธิใหม่จึงมิใช่วิญญานดวงเดิม แต่เป็นวิญญานที่เกิดดับอยู่ตลอดเวลา

ในด้านธรรมชาติของวิญญานพบว่า ในทางพระพุทธศาสนาปฏิเสธแนวคิดเรื่องธรรมชาติของวิญญาน 2 อย่าง คือ

1. สัสสตทิฐิ คือ ทัศนะที่เชื่อว่าวิญญานเป็นอตตะที่เที่ยงแท้ถาวร คือเห็นว่าคนมีอตตะที่เที่ยงแท้ ไม่รู้จักเปลี่ยนแปลง เพราะมีความเชื่อว่าคนประกอบด้วย 2 ส่วน คือร่างกายอันประกอบด้วยธาตุ 4 คือ ดิน น้ำ ลม ไฟ ซึ่งเกิดขึ้นแล้วแตกสลายไปตามกาลเวลา ส่วนจิตใจ หรือ วิญญาน หรือ อตตะ หรือ จีวะ หรือ อาตมัน ซึ่งเป็นตัวตนที่แท้ เป็นอมตะ ไม่รู้จักตาย ไม่มีการเปลี่ยนแปลง เมื่อคนตายลง ร่างการหยุดทำงาน อตตะยังอยู่อย่างบริบูรณ์ ซึ่งมีปรากฏอยู่ในทัศนะของพวกจิตนิยม (Idealism)

2. อุจเจตทิฐิ คือ ทัศนะที่เชื่อว่า คนเราตายแล้วสูญทั้งร่างกายและจิตใจ จิตหรือวิญญานเป็นเพียงการทำงานของกาย เป็นผลพลอยได้จากร่างกาย เมื่อร่างกายแตกสลายใช้การไม่ได้ วิญญานก็ดับ ซึ่งมีปรากฏอยู่ในทัศนะของพวกสสารนิยม (Materialism)

แต่ในทางพระพุทธศาสนายอมรับธรรมชาติของวิญญานเอาไว้ ดังนี้

ธรรมชาติเฉพาะของวิญญาน

1. อนิจฉลักษณะ หมายถึง ความไม่เที่ยง ไม่นั่นคง ไม่ยั่งยืน เมื่อกล่าวโดยสรุป คือเป็นสภาพเกิดขึ้น ตั้ง และดับไป ไม่มีสิ่งใดที่จะพ้นจากหลักอนิจฉลักษณะนี้ได้ นอกจากความเปลี่ยนแปลงทางด้านร่างกายแล้ว ทางด้านจิตใจก็ถูกปรุงแต่งให้เกิดความรู้สึกนึกคิดไปเรื่อยๆ ตามเหตุปัจจัยที่มากระทบ เช่น ตากระทบรูป เกิดจักขุวิญญานขึ้นชั่วคราว ทำหน้าที่มองเห็นแล้วก็ดับไป หูกระทบเสียง เกิดโสตวิญญานขึ้นชั่วคราว ทำหน้าที่ได้ยินแล้วก็ดับไป เป็นต้น วิญญานจึงมีธรรมชาติเป็นอนิจฉลักษณะ

2. ทุกขลักษณะ หมายถึง สภาวะที่เป็นทุกข์ ทนได้ยาก สภาวะต่างๆ ที่ปรากฏแก่ตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจของเรานั้น เป็นเพียงชั่วคราวเท่านั้น วิญญาณที่ตกอยู่ภายใต้ทุกขลักษณะ เมื่อจับอารมณ์ใดอารมณ์หนึ่ง จะไม่ทนอยู่กับอารมณ์นั้นตลอดไป แต่จะปล่อยอารมณ์เก่าแล้วจับอารมณ์ใหม่ต่อไปเรื่อยๆ ไม่ขาดสาย

3. อนัตตลักษณะ หมายถึง สภาวะที่ว่างเปล่าจากตัวตนบังคับบัญชาไม่ได้ วิญญาณที่ตกอยู่ภายใต้อนัตตลักษณะจึงมีสภาวะที่ดิ้นรน กวัดแกว่ง ห้ามได้ยาก จึงไม่เป็นไปในอำนาจที่เราจะบังคับได้

ธรรมชาติทั่วไปของวิญญาณ

ธรรมชาติทั่วไปของวิญญาณนั้นมีดังนี้

1. เป็นธรรมชาติดิ้นรน
2. เป็นธรรมชาติกลับกลอก
3. เป็นธรรมชาติรักษาได้ยาก
4. เป็นธรรมชาติห้ามได้ยาก
5. เป็นธรรมชาติข่มได้ยาก
6. เป็นธรรมชาติเปลี่ยนแปลงได้เร็ว
7. เป็นธรรมที่เห็นได้ยากละเอียด
8. เป็นธรรมชาติที่ไปได้ไกล
9. เป็นธรรมชาติเที่ยวไปดวงเดียว
10. หาอิสระไม่ได้
11. มีถ้าเป็นที่อาศัย

ดังนั้น ธรรมชาติของวิญญาณในทางพระพุทธศาสนาจึงเป็นอนัตตา มิใช่เป็นอัตตา หรือวิญญาณถาวร เหมือนแนวคิดของฝ่ายจิตนิยมตะวันตกและปรัชญาสายพระเวทในอินเดีย แต่เป็นวิญญาณที่เกิดขึ้นรับรู้ที่เกิดมีผัสสะ คือ ตากระทบรูป หูกระทบเสียง เป็นต้น วิญญาณจะเกิดขึ้น ตั้งอยู่ ดับไป แล้วเกิดใหม่ ตั้งอยู่ และดับไป วนเวียนเป็นอย่างนี้อยู่ตลอดเวลา ไม่ว่าจะเป็นเวลาหลับหรือตื่น ในภาษาไทยใช้คำว่าดวง เรียกวิญญาณหรือจิตที่เกิดขึ้นแต่ละครั้ง วิญญาณดวงเก่าที่ดับไปแล้วเป็นปัจจัยให้วิญญาณดวงใหม่เกิดขึ้นสืบต่อ วิญญาณดวงใหม่ที่เกิดขึ้นสืบต่อจากวิญญาณดวงเก่า ก็ดำรงอยู่ชั่วขณะหนึ่งแล้วก็ดับพร้อมกับทำหน้าที่เป็นเหตุปัจจัยให้จิตดวงต่อไปเกิดขึ้นในทำนองเดียวกัน

เพราะฉะนั้น วิญญาณดวงหนึ่งจึงเป็นทั้งเหตุและผลอยู่ในตัว ถ้านับวิญญาณดวงหนึ่ง สัมพันธ์กับวิญญาณดวงที่เกิดก่อน มันก็เป็นผล แต่ถ้านับมันสัมพันธ์กับจิตดวงที่เกิดขึ้นต่อไป มันก็เป็นเหตุ วิญญาณของมนุษย์จึงมีลักษณะเป็นสายหรือกระแสของปรากฏการณ์ธรรมชาติอย่างหนึ่ง

เป็นเหตุเป็นผล เกิดดับติดต่อกันสัมพันธ์กันประดุจลูกโซ่ เราจะเรียกกระแสของวิญญานนี้ว่าเป็นกระแสของชีวิตส่วนหนึ่งก็ได้ พระพุทธศาสนาถือว่ากระแสของวิญญานนี้มีจุดเริ่มต้นไม่ปรากฏ คือ เราไม่สามารถสาวไปรู้ได้ว่ากระแสธรรมชาติ ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของตัวเราเริ่มต้นขึ้นเมื่อไหร่ กระแสวิญญานหรือกระแสชีวิตนี้จะไหลเรื่อยไปอย่างไม่ขาดสายหรือสะดุดหยุดลงเวลาคนตาย แม้ว่าขั้น 5 ที่ประกอบกันขึ้นเป็นคนคนหนึ่งจะดับสิ้นลงก็จริง แต่จิตหรือวิญญานขั้นนั้น เมื่อดับแล้วก็เกิดขึ้นใหม่ในภพใหม่ เมื่อเกิดขึ้นในภพใหม่ ชาติใหม่ วิญญานก็จะมีธรรมชาติเกิดดับอยู่อย่างนี้ไม่ขาดสาย วิญญานจึงมีลักษณะเป็นไตรลักษณ์ตามที่ได้กล่าวแล้ว

ในด้านประเภทของวิญญาน ในทางพระพุทธศาสนาก็กล่าวเอาไว้หลายชนิดด้วยกันไม่ว่าจะเป็นวิญญานมนุษย์ วิญญานสัตว์ดิรัจฉาน วิญญานเทวดา วิญญานสัตว์นรก เป็นต้น แต่วิญญานทั้งหมดเหล่านี้ เมื่อนำมาจำแนกเป็นประเภทได้ 4 ประเภทใหญ่ๆ ตามภูมิที่อยู่อาศัย คือ

1. กามาวจรภูมิ หมายถึง วิญญานของสัตว์ที่ยังท่องเที่ยวอยู่ในกามคุณ 5 ได้แก่ รูป รส กลิ่น เสียง สัมผัส ได้แก่

1.1. อปายภูมิ 4

- สัตว์นรก
- สัตว์ดิรัจฉาน
- เปรต
- อสุรกาย

1.2. กามาวจรภูมิ 7

- มนุษย์
- เทวดาชั้นจตุรมาหาราชิกา
- สวรรค์ชั้นดาวดึงส์
- สวรรค์ชั้นยามา
- สวรรค์ชั้นดุสิต
- สวรรค์ชั้นนิมมานรดี
- สวรรค์ชั้นปรนิมมิตสวดี

2. รูปาวจรภูมิ หมายถึง วิญญานหรือระดับจิตของผู้ได้รูปฌาน 4 ได้แก่ ปฐมฌาน ทุติยฌาน ตติยฌาน จตุตถฌาน การเจริญสมาธิจนกระทั่งได้ฌานของบุคคล มีลักษณะแตกต่างกัน อาจจำแนกได้เป็น 3 ระดับ คือ การได้ฌานด้วยกำลังของสมาธิในระดับสามัญ ระดับกลาง และระดับประณีต ซึ่งได้ฌานมีผลแตกต่างกันคือ ทำให้ไปเกิดเป็นพรหมที่แตกต่างกันในรูปาวจรสวรรค์แต่ละชั้น (รูปาวจรภูมิ 16)

3. รูปาวจรภูมิ หมายถึง วิญญาณของบุคคลผู้ท่องเที่ยวอยู่ในรูปฌาน ซึ่งเป็นภพของสัตว์ที่ไม่มีรูป คือไม่มีร่างกาย เป็นที่อยู่ของเทวดาประเภทหนึ่งที่เรียกว่า รูปพรหม เทวดาหรือพรหมประเภทนี้แตกต่างจากเหล่าสัตว์ในภูมิอื่นทั้งหมด เพราะสัตว์ในภูมิอื่นล้วนมีองค์ประกอบ 2 อย่างคือกายกับจิต แต่สัตว์ที่เกิดในรูปพรหมนี้มีจิตอย่างเดียว ไม่มีร่างกาย การไปเกิดอยู่ในรูปภพเป็นไปด้วยอำนาจของรูปวจรกุศลกรรม คือ อนุสัย 4 ได้แก่ อากาสาณัญญาชตนะ วิญญาณัญญาชตนะ อากิญจัญญาชตนะ และเนวสัณญานาสนัญญาชตนะ

4. โลกุตตรภูมิ หมายถึง วิญญาณหรือระดับจิตของบุคคลผู้อยู่นอกโลก คือมีนิพพานเป็นอารมณ์ ได้แก่ ระดับวิญญาณหรือจิตของพระโสดาบัน พระสกทาคามี พระอนาคามี และพระอรหันต์ เป็นจิตที่ได้รับการพัฒนาขึ้นเป็นพิเศษ ทางเดียวที่จะทำให้จิตวิญญาณระดับนี้เกิดมีขึ้นได้ก็โดยการพัฒนาจิตตามแนวอริยมรรคมีองค์ 8 ที่พระพุทธเจ้าได้วางเป็นแนวปฏิบัติเอาไว้เท่านั้น

ในบรรดาวิญญาณทั้ง 4 ประเภท คือ วิญญาณในกามาวจรภูมิ รูปาวจรภูมิ อรูปาวจรภูมิ และโลกุตตรภูมิ มนุษย์อยู่ในภูมิที่สามารถเป็นได้ทุกวิญญาณ เพราะโดยปกติวิญญาณของมนุษย์อยู่ในกามาวจรภูมิ แต่สามารถพัฒนาวิญญาณให้สูงขึ้นสู่ระดับรูปาวจรภูมิ อรูปาวจรภูมิ และโลกุตตรภูมิได้

เมื่อกล่าวโดยหน้าที่ วิญญาณตามที่ปรากฏอยู่ในปิฎกหมวดต่างๆ ย่อมประมวลลงได้ 14 ประการ คือ

1. ทำหน้าที่สืบต่อภพใหม่ชาติใหม่ (ปฏิสนธิกิจ)
2. ทำหน้าที่รักษาสภาวคติให้สืบต่อไปจนปัจจุบันและอนาคตจนกว่าจะสิ้นอายุขัย (กวังคกิจ)
3. ทำหน้าที่ของจิตในการรับรู้อารมณ์ที่มากกระทบทุกครั้งในแต่ละกระแสของอายตนะ (อาวัชนกิจ)
4. ทำหน้าที่ในการเห็น ซึ่งมีการเกิดดับของรูปารมณ์อยู่ทุกขณะจิตที่เห็น (ทัสสนกิจ)
5. ทำหน้าที่ในการได้ยิน ซึ่งมีการเกิดดับของสัทธารมณ์อยู่ทุกขณะจิตที่ได้ยิน (สวณกิจ)
6. ทำหน้าที่ในการรู้กลิ่น ซึ่งมีการเกิดดับของคันธารมณ์อยู่ทุกขณะจิตที่ได้กลิ่น (ฆายนกิจ)
7. ทำหน้าที่ในการรู้รส ซึ่งมีการเกิดดับของทุกขณะจิตที่มีการรู้รส (สายนกิจ)
8. ทำหน้าที่ในการรับรู้สิ่งที่มากกระทบกาย มีการเกิดดับของโผฏฐัพพารมณ์อยู่ทุกขณะจิตที่มีการสัมผัสทางกาย (ผัสสนกิจ)
9. ทำหน้าที่ในการรับอารมณ์ต่อจากอายตนะ คือต่อจากจักขุวิญญาณ โสทวิญาณ

มานวิญญาน จิหวาวิญญาน กายวิญญาน มีการเกิดดับทุกขณะจิตที่มีอารมณ์กระทบ (สัมปฏิจจนกิจ)

10. ทำหน้าที่ในการพิจารณาอารมณ์ที่รับมาจากสัมปฏิจจนกิจ มีการเกิดดับทุกขณะจิตที่มีอารมณ์กระทบ (สันตிரณกิจ)

11. ทำหน้าที่ในการจดจำและตัดสินใจในอารมณ์ที่ได้พิจารณาแล้ว (โวภูตัพพนกิจ)

12. ทำหน้าที่ในการเสวยอารมณ์ตามโวภูตัพพนกิจ ได้กำหนดรู้ มีการเกิดดับทุกขณะที่มีอารมณ์มากระทบ (ชวนกิจ)

13. ทำหน้าที่ในการรับอารมณ์จากชวนกิจ มีการเกิดดับเฉพาะบางอารมณ์ที่มากระทบ (ตาทถัมพนกิจ)

14. ทำหน้าที่ในการสืบต่อจากสภาพอดีตหรือภพเก่า ทำให้เกิดสภาพใหม่ขึ้นในชีวิตหนึ่งๆ มีการเกิดขึ้นครั้งเดียวแล้วดับไป (จุดกิจ)

แนวคิดเรื่องวิญญานตามที่ปรากฏอยู่ในหมวดต่างๆ ของพระไตรปิฎก ทั้งในพระวินัย พระสูตร และพระอภิธรรม พระพุทธเจ้าแสดงเอาไว้ไม่ขัดแย้งกันแต่อย่างใด แต่ที่แสดงเอาไว้แตกต่างกันเนื่องจากแสดงให้บุคคลหลายระดับฟัง เช่น แสดงแก่ภิกษุศรัย พราหมณ์ แพศย์ ศูทร จะทรงใช้ถ้อยคำที่แตกต่างกันออกไป ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับระดับพื้นฐานความรู้ของผู้ฟัง ส่วนวิญญานบางหมวดในพระไตรปิฎก เช่น ในพระสูตรตันตปิฎกมีแสดงรายละเอียดไว้ไม่มากเท่ากับในพระอภิธรรมปิฎก เนื่องจากวิญญานในพระสูตรตันตปิฎกมุ่งเพื่อให้คนทั่วๆ ไปเข้าใจได้ง่าย จึงไม่ได้จำแนกอย่างพิสดารแต่อย่างใด แต่ในพระอภิธรรมปิฎกมีการจำแนกอย่างพิสดาร เนื่องจากท่านมุ่งแสดงให้เห็นขบวนการทำงานของวิญญานหรือจิตว่ามีขั้นตอนการทำงานอย่างไรเท่านั้นเอง

### ข้อเสนอแนะ

เนื่องจากในทางพระพุทธศาสนาให้ความสำคัญแก่เรื่องวิญญานเป็นอย่างมาก เพราะมองว่าองค์ประกอบของมนุษย์นั้นมี 2 ส่วน คือ ส่วนที่เป็นรูปธรรม และนามธรรม ส่วนที่เป็นรูปได้แก่ ธาตุ 4 ส่วนที่เป็นนามธรรม ได้แก่ จิตหรือวิญญาน และการทำหน้าที่ของวิญญานหรือจิตนั้น ย่อมมีสภาวะธรรมอย่างหนึ่งที่เรียกว่า เจตสิก เป็นองค์ประกอบสำคัญ ดังนั้น จิตหรือวิญญานในพระอภิธรรมปิฎกทั้งหมด 89 หรือ 121 ดวง ผู้วิจัยเห็นว่าเป็นเรื่องน่าได้รับการศึกษาให้เข้าใจถึงสภาวะของจิตหรือวิญญานที่เกิดร่วมกันกับเจตสิกในแต่ละดวง ผู้วิจัยจึงขอเสนอแนะว่าควรได้รับการวิจัยเรื่องความสัมพันธ์ระหว่างจิตกับเจตสิกทั้งหมดต่อไป เพราะจะทำให้เราเข้าใจมากยิ่งขึ้นในการทำงานของจิตหรือวิญญาน อันจะเป็นประโยชน์ต่อการศึกษาศาสนาทั้งในแง่ของภาคทฤษฎีและปฏิบัติต่อไป